

The Ways and Means of Shiism Spread in India from 13-16th Century

Mohammad Ali Parghoo^{1✉}

1. Assistant professor of history department, university of Tabriz, Tabriz, Iran. Email: parghoo@tabrizu.ac.ir

Article history: Received 25 November 2017;

Received in revised form 8 November 2020;

Accepted 14 April 2021

Abstract

Although it is not possible correctly to determine the date of the initial entry of Shiites into India, but the historical roots of the expansion of Shiism in India should be considered as the migration of some Iranians. Although these migrations existed before the Mongol invasion of Iran, they increased further after the Mongol invasion due to problems in Iran. After the Mongol invasion, different Shiite governments, such as dynasties of qutbShahis, the NizamShahis, Bahmanis and adilShahis, were formed in India. Iranian emigrant scholars played an important role in forming these governments and in the economic, cultural and international military arena. Also, along with political and governmental activities, they played a role in socio-economic and cultural activities of the community as well as the guidance of the people. The main issue of this study is to examine the performance of Iranian immigrants in the economic and social administrative, political, and social scale of the Shiite regimes in India. Also, we have tried to study spread of Shiism in India and the causes of turning Indian governments into Shiism.

Keywords: India, Shiism, Shiite India, Safavid, Immigrant Iranians.

1. Introduction

India is a vast land that has been neighboring Iran from a distant past, and has had various connections between two nations and geography in various historical periods. Although the influence of Islam on India was different from Iran, it did in any way increase the mutual unity of the two nations and expose the Indians to a culture and civilization that was largely Iranian. The fact that Iranians have played a direct role in the spread of Islam in the Indian subcontinent, is directly and indirectly a historical fact, and everyone acknowledges it. But has not been much attention on the spread of Shi'ism in India.

Although it is not possible to accurately determine the date of the initial entry of Shiites into India, because this group was usually a minority and resorting to Taqiyah to avoid restrictions on Sunni governments and escape from insecurity, they turned themselves to be Muslims. It was not Shi'a, but the historical roots of the expansion of Shi'ism in India begins with the migration of many Iranians. These migrations also existed before the Mongol invasion, but after the Mongol invasion, due to the problems that had arisen in Iran it expanded rapidly. After the Mongol attacks in Iran, and until the end of the reign of the Great Mongol Empire in India, various Shiite governments, such as the Qotbshahids, the Nezamshahis, Bahmanis, and Adelshahis, were formed in India, and the Iranian scholars such as Fazlullah Injou, Khwaja Mahmoud Gavan, Mir Mohammad Astarabadi and Seyed Ali Hamedani played a significant role in forming and managing the military, economic, cultural and international issues of these governments. The study of the performance of Iranian immigrants in the fields of cultural, administrative, political, military, economic and social affairs in the Shiite rule

formed in India, such as Bahmaniyan, Qotbshahians, Nezamshahians and Adelshahians, is the main issue of this research.

2. Research methodology

In the present paper, a descriptive analysis method is used. Using the first-hand resources related to the time of the relevant research, as well as some secondary research that can be used to explain the causes of this research interest. Thus, generally speaking, historical sources related to the history of cultural and social interactions, while taking a look at the political and macro-political history, are used to determine the causes of the arrival and expansion of Shi'ism in the Indian subcontinent.

3. Discussion

The expansion of Shi'ism in India is one of the most striking issues in the country due to the plurality and diversity of religions in the country. The main issue of the present research is how and when the Shi'ism has been able to influence the Indian way of life. In other words, what mechanisms and which spectra has been effective in this issue? It seems that the role of Iranians and groups like scholars, as well as businessmen and merchants in this field has been more prominent than others.

4. Conclusion

The Indian subcontinent is one of the largest subcontinents in the world, located in South Asia, surrounded by the waters of the Indian Ocean from three sides. The Himalayan Mountain range is located in the north of the land, which has separated the area from Asia from its central and northern parts. Crossing this natural dam is possible only through a few natural gorges. Because of its natural characteristics and natural wealth as well as climate diversity, this land has always been of interest to various migrants, and throughout history various human groups have come to this land and settled in it, and created civilizations. During its several thousand years history, India has always had a peaceful relationship with its neighboring countries. Among the neighbors in India, Iran has a special situation, because Iran is considered the western gate of India, and there are also many cultural and racial similarities between the two countries. The same factors have led to the closeness and solidarity of the people of these two regions to each other.

Above all, India is a land where various religions and religions have become prevalent, and many of these religions have entered the land from outside. Interestingly, many of these religions come to India by Iranians and Iran. Religions such as Zoroastrian, Manichaeism, Christian and Jewish, and later Islam and the Shi'a religion have entered India from this land. Islamic religion and its various branches, including Shi'ism, have entered by Iranians to the land of India, and in fact, Islam and the Shi'i religion were taught in Persian in the Indian language. There is no ambiguity about the arrival of Islam to India since the second half of the seventh century AD, but it is not possible to accurately determine the time of the arrival of Shi'ism in India. Perhaps the historical origins of the expansion of Shi'ism in India are the migration of many Iranians to this land.

One of the factors of the expansion and authority of religion in each land is the emergence of the governments that chose that religion as an official religion, especially if these governments were rising from the people's point of view, Shi'ism was no exception to this rule, and one of its expansion factors. It should be considered in the presence of Shi'ite or Shi'ite rulers. From the seventeenth century to the end of the rule of the Indian Timurids, in the Indian subcontinent, and especially on the Deccan plate, several Shi'a governments were created, such as Bahmaniys, Nezamshahis, Adelshahids and Qotbshahis were among these governments. These regimes with the founders of some of them were Iranian origin, with the presence of the great scholars of Iran in the expansion of Shi'ism in India, and in particular, Deccan had an effective role. Another remarkable thing in the Indian community is that the Sunni from the beginning was a kind of Shi'ite Sunni. They were treated with respect most of the time with the Shia beliefs and especially Sadat. As a result, the movement of Shi'ite Sadats from different parts of the Muslim world to India increased, this was one of the factors contributing to the spread of Shi'ism in the Indian community.

5. References

1. Alizadeh Mousavi, Seyyed Mehdi. (2011). Factors in the Spread of the Religion of the Ahl al-Bayt (AS) in India, *Journal of Imamate Studies*, 2, 158-187.
2. Athar Razavi, Seyed Abbas. (2001). *History of Sufism in India*, Volume 1, translated by Mansour Motamedi, Tehran: University Publishing Center.
3. Belgrami, GholamAli Azad Hosseini. (n.d) *Maathr al-Karam called Sarv Azad*, unknown.
4. Dalir, Nayreh and Sohrabzadeh. (2015). A Study in the Religion change of the Deccan Nezamshahids, *Journal of Islamic History*, 5(17), 107-130.
5. Ershad, Fargang. (1986). *Historical migration of Iranians to India*, unknown: Institute of Cultural Studies and Research.
6. Faizi Sakha, Mehdi. (2019). How Iranian Sufis migrated to the subcontinent in the Safavid era, *Journal of Subcontinental Studies*, 11(37), 115-136.
7. Ghaedan, Asghar. (2005). The Origin and Spread of Shiism in India with Emphasis on the Role of Iranians, *Journal of Regional Studies of the Islamic World*, 6(23), 7-18.
8. Hekmat, Ali Asghar. (1958). *Land of India*, Tehran: University of Tehran Press.
9. Hindushah Astarabadi, Mohammad Ghasem. (2008). *History of Fereshteh*, Volume 1, Edited by Mohammad Reza Nasiri, Tehran: Publication of the Association of Cultural Works and Honors.
10. Hindushah Astarabadi, Mohammad Ghasem. (2009). *History of Fereshteh*, Volume 2, Edited by Mohammad Reza Nasiri, Tehran: Publication of the Association of Cultural Works and Honors, 2009.
11. Hosseini, Khorshah Ibn Ghobad. (2000). *History of Nizamshah's ambassador*, edited and added by Mohammad Reza Nasiri and Koichi Hanadeh, Tehran: Publication of cultural works and honors.
12. Jafarian, Rasool. (1982). *Shiite human geography in the Islamic world*, Qom: Ansarian Publishing.
13. Motahhari, Morteza. (2009). *Collection of works: Islam and the needs of time, part of 15 speeches*, Volume 21, Tehran: Sadra Publications.
14. Muzaffar, Mohammad Hussein. (1989). *Shiite history*, translated and written by Seyyed Mohammad Baqir Hojjati, unknown: Office of Islamic Publishing and Culture.
15. Naeini, Seyed Mohammad Reza Jalali. (1996). *India at a glance*, Tehran: Shirazeh Publishing.
16. Nafisi, Saeed. (1965). *History of Persian Poetry and Prose in Iran*, Volumes 1-2, unknown: Foroughi Library Publications.
17. Naghavi, Seyed AliReza. (1964). *Biography in India and Pakistan*, Tehran: Scientific Press Institute.
18. Navai, Abdolhossein. (1998). *Political and Economic Relations of Iran in the Safavid Period*, Tehran: Samat Publications.
19. Sadeghi Alavi, Mahmoud. (2008). The Golden Age of Qutb Shahian rule in Deccan, *Journal of Islamic History*, 33-34, 149-174.
20. Safa, Zabihollah. (1996). *History of Iranian Literature*, Volumes 4-5, Tehran: Ferdowsi Publishing.
21. Shoushtari, Noorullah. (1975). *Majalis al-Momenin*, Volumes 1-2, Tehran: Islamic Bookstore.
22. Tabataba, Ali Ibn Azizullah. (1926). Borhan Maathir, unknown: Delhi University Press.

Cite this article: Parghoo, Mohammad Ali. (2022). The Ways and Means of Shiism Spread in India from 13-16th Century. *Journal of Subcontinent Researches*, 14 (43), 57-70. DOI: 10.22111/jsr.2021.22799.1704

نحوه و علل گسترش تشیع در هند (از قرن هفتم تا دهم هجری قمری)

محمدعلی پرغو^۱

۱. استادیار گروه تاریخ دانشگاه تبریز، تبریز، ایران، ایمیل: parghoo@tabrizu.ac.ir

چکیده

به درستی نمی‌توان تاریخ اولیه ورود شیعیان به هند را تعیین کرد، اما ریشه‌های تاریخی گسترش تشیع در هند را باید مهاجرت برخی از ایرانیان دانست. این مهاجرت‌ها قبل از حملات مغولان به ایران نیز وجود داشت، اما بعد از آن به دلیل مشکلات به وجود آمده در ایران، گسترش بیشتری پیدا کرد. پس از حملات مغولان به ایران و تا پایان فرمانروایی حکومت مغولان کبیر در هند، حکومت‌های شیعی مختلفی همچون قطب‌شاهیان، نظام‌شاهیان، بهمنیان و عادل‌شاهیان در هند تشکیل شد. علمای مهاجر ایرانی، هم در تشکیل این حکومت‌ها و هم در اداره مسائل نظامی، اقتصادی، فرهنگی و بین‌المللی آن‌ها نقش بارزی ایفا کردند. همچنین مهاجران ایرانی در کنار فعالیت‌های سیاسی و حکومتی، در فعالیت‌های فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی جامعه، مثل هدایت و همراهی کردن مردم در زمان‌ها و مسائل مختلف نقش پررنگی از خود نشان دادند.

سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که تشیع از چه زمانی و به چه شیوه‌هایی توانسته در میان هندیان نفوذ یابد؟ و سؤال دیگر این پژوهش این است که چه سازوکارهایی و از سوی کدام طیف‌ها در این امر مؤثر بوده است؟ همچنین بررسی علل و نحوه گسترش تشیع در هند و نیز عملکرد مهاجران ایرانی در زمینه‌های مختلف فرهنگی، اداری، سیاسی، نظامی، اقتصادی و اجتماعی در حکومت‌های شیعی تشکیل شده در هند، موضوع این تحقیق است که به روش توصیفی-تحلیلی ارائه می‌شود.

واژه‌های کلیدی: هند، تشیع، حکومت‌های شیعی هند، صفویه، ایرانیان مهاجر.

۱- مقدمه

هند سرزمین وسیع و بزرگی است که از گذشته‌های دور با ایران همسایه بوده و در مقاطع مختلف تاریخی، ارتباطات گوناگونی بین دو ملت و جغرافیا وجود داشته است. گرچه نفوذ اسلام به هند به شکلی متفاوت از ایران انجام گرفت، اما در حال این امر به نوعی به اشتراکات دو ملت هرچه بیشتر افزود و هندیان را در معرض فرهنگ و تمدنی قرار داد که تا حد زیادی ایرانی بود. اینکه ایرانیان در گسترش اسلام در شبه‌قاره هند، به‌طور مستقیم و غیرمستقیم، نقش اول را داشته‌اند، یک واقعیت تاریخی است و همه بر آن اذعان دارند. منتهی مسئله‌ای که کمتر به آن پرداخته شده، نحوه گسترش تشیع در هند است.

هرچند به درستی نمی‌توان تاریخ اولیه ورود شیعیان به هند را تعیین کرد، زیرا این گروه معمولاً در اقلیت بودند و به‌منظور دوری از محدودیت‌های حکومت‌های سنی و فرار از ناامنی به تقیه متوسل شده و به هر جا می‌رفتند، خود را مسلمان معرفی می‌کردند نه شیعه، اما ریشه‌های تاریخی گسترش تشیع در هند را باید مهاجرت بسیاری از ایرانیان دانست. این مهاجرت‌ها قبل از حمله مغول نیز وجود داشت، اما بعد از حملات مغولان، به دلیل مشکلات به‌وجودآمده در ایران گسترش بیشتری پیدا کرد و بعدها نیز ادامه یافت. پس از حملات مغولان به ایران و تا پایان فرمانروایی حکومت مغولان کبیر در هند، حکومت‌های شیعی مختلفی همچون قطب‌شاهیان، نظام‌شاهیان، بهمنیان، عادل‌شاهیان در هند تشکیل شد و علمای مهاجر ایرانی مثل: فضل‌الله اینجو، خواجه محمود گاون، میرمحمد استرآبادی و سید علی همدانی، هم در تشکیل و هم در اداره مسائل نظامی، اقتصادی، فرهنگی و بین‌المللی این حکومت‌ها نقش بارزی ایفا کردند.

بررسی عملکرد مهاجران ایرانی در زمینه‌های فرهنگی، اداری، سیاسی، نظامی، اقتصادی و اجتماعی در حکومت‌های شیعی تشکیل‌شده در هند، مانند: بهمنیان، قطب‌شاهیان، نظام‌شاهیان و عادل‌شاهیان، مسئله اصلی این تحقیق است.

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات تحقیق

ورود و گسترش تشیع در هند با توجه به کثرت و تنوع ادیان و مذاهب در این کشور از موضوعات قابل توجه در این کشور است. مسئله مهم پژوهش حاضر این است که تشیع از چه زمانی و به چه شیوه‌هایی توانسته در میان هندیان نفوذ یابد؟ به عبارت دیگر چه سازوکارهایی و از سوی کدام طیف‌ها در این امر مؤثر بوده است؟ به نظر می‌رسد نقش ایرانیان و گروه‌هایی همانند علما و نیز بازرگانان و تجار در این زمینه بارزتر از دیگران بوده است.

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

از آنجا که معمولاً نفوذ بسیاری از آئین‌ها و مذاهب به‌ویژه در گذشته با ابزار و شیوه‌های نظامی‌گری و بر اثر جنگ‌ها رخ می‌داده است، وقتی درباره کشورى همچون چین با این مسئله مواجهیم که چنین شیوه‌ای ناشی از کاربرد ابزارهای نظامی‌گری چندان برجسته و مورد استفاده نبوده است؛ بنابراین اهمیت دارد که به شیوه‌ها و روش‌های دیگری بپردازیم که تشیع را در هند بسط و گسترش داده است. در این زمینه تحقیق در مورد طرق فرهنگی و نیز اقتصادی مؤثر بر گسترش تشیع از اهمیت خاصی برخوردار است که دغدغه خاص پژوهش حاضر نیز بر اهمیت این جنبه از تحقیق استوار است. بعد دیگر اهمیت هند از این جنبه قابل توجه است که نقش گروه‌هایی همانند شاعران و نیز عرفا و صوفیه در اشاعه اسلام و مخصوصاً تشیع در این منطقه ضمن اینکه با بافت فرهنگی و زمینه تاریخی هند همگونی و سازگاری خاصی داشته است، به دیانت اسلام و مذهب تشیع در آیین شبه‌قاره نیز رنگ و بوی خاصی داده است و ظاهراً بر دیگر مناطق همجوار نیز تأثیر نهاده است.

۱-۳- روش تفصیلی تحقیق

در نوشتار حاضر از شیوه تجزیه و تحلیل توصیفی با استفاده از منابع دست اول مربوط به زمان تحقیق مربوط و نیز از برخی تحقیقات ثانویه که در جهت تبیین علل مورد توجه این پژوهش می‌تواند مفید واقع شود، بهره گرفته می‌شود؛ بنابراین عموماً از منابع تاریخی مربوط، به‌ویژه در حوزه تاریخ مرادفات فرهنگی و اجتماعی، ضمن نگاهی به تاریخ سیاسی و کلان، بهره گرفته می‌شود تا علل ورود و نیز گسترش تشیع در شبه‌قاره هند استنباط شود.

۱-۴- پیشینه تحقیق

مقاله «عوامل گسترش اسلام و تشیع در شبه قاره هند در قرون وسطی» (۱۳۸۹) نوشته راضیه نجاتی، در این مقاله که تا حدودی با موضوع مورد بحث ما قرابت و همخوانی دارد، نویسنده، قبل از پرداختن به عملکرد ایرانیان در گسترش اسلام و تشیع در هند اشاره‌ای به نحوه ورود اسلام به هند کرده و عنوان کرده که یگانه راه ورود اسلام به هند ایران بوده است، زیرا ایرانیان از جمله اولین مروجین اسلام در هند بودند. وی در ادامه به نحوه ورود تشیع به هند پرداخته و عملکرد ایرانیان مهاجر

در گسترش تشیع در هند را مورد بررسی قرار داده است. همچنین سید منظر عباس رضوی سه مقاله مجزا با عناوین «نقش علمای شیعه در گسترش تشیع در اوده (هند)» (۱۳۸۹)؛ «نقش شاهان اوده در گسترش تشیع» (۱۳۸۸) و «نقش شاعران و صوفیان در گسترش تشیع در اوده» (۱۳۸۹) نوشته که هر سه در مجله سخن به چاپ رسیده است. نویسنده در این مقالات به بررسی نقش و تأثیرگذاری طبقات سیاسی و اجتماعی و فرهنگی جامعه در ترویج تشیع در منطقه اوده پرداخته است و اقدامات علما، شاعران، شاهان و صوفیان در گسترش تشیع را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده و به این نتیجه رسیده که این گروه‌های اجتماعی در گسترش اسلام و تشیع در این منطقه از هند نقش زیادی داشتند. در مقاله «نقش مذهب تشیع در روابط سیاسی قطب‌شاهیان و صفویه» (۱۳۸۹)، آذر آهنچی و محمود صادقی علوی به بررسی نحوه تشکیل حکومت قطب‌شاهیان پرداخته و سپس روابط صفویه و قطب‌شاهیان را مورد بررسی قرار داده و عنوان کرده است که عوامل مذهبی، سیاسی، نژادی، فرهنگی از عوامل مؤثر در گسترش و تحکیم روابط میان صوفیان و قطب‌شاهیان به شمار می‌آیند. هرچند روابط میان این دو دولت تا اواخر حکومت قطب‌شاهیان ادامه داشت، اما در اکثر موارد روابط میان آن‌ها از مرحله حرف و نامه‌نگاری فراتر نمی‌رفت و در لحظات حساس، کمک چندانی از طرف صفویه به قطب‌شاهیان صورت نمی‌گرفت. مقاله «گسترش تشیع در دکن در سده‌های دهم و یازدهم هجری قمری» (۱۳۹۵) از محمود صادق علوی قرن‌های دهم و یازدهم را اوج گسترش تشیع در دکن هند مطرح کرده است و نوشته تشکیل حکومت‌های شیعی در دکن زمینه‌ساز تمایل مردم به تشیع شده‌اند و حکومت‌ها با برپایی شعائر مذهبی شیعه همچون مراسم عاشورا و عید غدیر خم و... موجب شدند تا مردم به‌خصوص افراد غیرمسلمان منطقه دکن با عقاید شیعه آشنا شده و به تدریج به این مذهب بگردند. از نظر نویسنده، تشکیل دولت شیعه مذهب صفویه در ایران، در رواج تشیع در خارج از مرزهای ایران نقش داشته است. در مقاله دیگر با عنوان «نقش علمای مهاجر ایرانی در ترویج تشیع در لکهنوی هند» (۱۳۸۸)، حیدررضا ضابط به بررسی نقش و عملکرد علمای مهاجر ایران در ترویج تشیع در قسمتی از هند به نام لکهنو پرداخته است. در مقاله دیگری با عنوان «نقش ایرانیان در ترویج عزاداری در شبه‌قاره هندوستان» (۱۳۸۶) ضابط حمید به نقش و عملکرد ایرانیان در گسترش عزاداری عاشورای حسینی در هند پرداخته است و درباره نقش ایرانیان در این مورد عملکرد گروه‌های مختلفی از مهاجران ایران همچون علما، سلاطین و صوفیان سخن به میان آورده است. نویسنده در این مقاله اشاره مختصری به اقدامات حکومت‌های شیعی هند در این مورد کرده است.

۲- اوضاع مذهبی هند در بین قرون هفتم تا دهم هجری قمری

هندوستان یکی از معدود کشورهایی است که در آن تنوع مذاهب و ادیان و اندیشه‌های فلسفی فراوان است. به یقین می‌توان گفت که هندوستان مهد دین‌های بزرگ جهان است و این سرزمین دربرگیرنده بخش عظیمی از پیروان ادیان مختلف جهان، همچون هندو، بودایی، مسیحی، زرتشتی و اسلام است. این سرزمین یکی از بزرگ‌ترین مراکز تمدنی جهان است و هرچند تاکنون شاهد حضور ادیان و مذاهب گوناگونی بوده است، اما بسیاری از این مذاهب و ادیان از خارج به آن وارد و در آنجا ماندگار شده‌اند (قائدان، ۱۳۸۴: ۱). حال این سؤال مطرح می‌شود که دلیل این همه تنوع مذهبی در چیست؟ و چرا پیروان مذاهب مختلف در این سرزمین جمع شده و به‌طور مسالمت‌آمیز در کنار هم زندگی می‌کنند؟ در پاسخ باید گفت که وجود آب فراوان و خاک حاصلخیز و پر نعمت این دیار را به‌صورت قانونی رباینده برای گروه‌های انسانی کوچنده و سرگردان درآورده است. همچنین کوه‌های سراسری شمال منطقه و آب‌های شرقی و غربی، این شبه‌جزیره را به‌صورت راهروی بن‌بستی درآورده است که هرچه امواج کوچندگان به آنجا می‌رسید، از ادامه حرکت بازمانده، در آن منطقه سکونت می‌گزیدند. به‌مرور این اقوام و نژادهای گوناگون به تدریج همه با هم آمیخته شده و آثار مستقل هریک از این نژادهای مختلف در این آمیختگی مستهلک شده است (ارشاد، ۱۳۶۵: ۷۹). از جمله عناصر فرهنگی که موجب تقویت انگیزه‌های مهاجرت به هند - آن هم به‌صورت زنجیره‌ای - شده، شاید مفاهیم عقیدتی و فکری موجود در آن جامعه بوده باشد: عناصری از قبیل فرضیه کارما،

مبحث آهیسا (عدم آزار به دیگران از جمله غریبه‌ها) و نیروانا. این عناصر اگر موجب کنده‌شدن مهاجران از سرزمین خود نباشد، لاقلاً مبانی نظری مساعدی برای علاقمندشدن مهاجران، به ماندگارشدن در آن دیار بوده که احتمالاً دانه‌های بعدی زنجیر را به دنبال خود کشیده است (ارشاد، ۱۳۶۵: ۸۵)؛ اما از نظر مذهبی به غیر از مذاهب و اندیشه‌های فکری مهاجران در این سرزمین، مذاهب و آئین‌های مختلفی نیز وجود داشت که برخاسته از متن جامعه بود. مذاهب و اندیشه‌هایی که تأثیرات زیادی بر مهاجران گذشته است. مذاهبی نظیر: آئین ودایی، هندوئیسم، بودایی و جینی.

نکته قابل توجه در رابطه با مذهب در هند این است که در این سرزمین مثل سایر مناطق جهان مذهب در معرض تغییر و دگرگونی قرار گرفته و مراحل مختلفی را پیموده است و دستخوش تغییراتی چند شده است. به‌طور خلاصه می‌توان گفت مذهب در هند مراحل زیر را پیموده است:

- ۱- مراحل ابتدایی یا دوره ماقبل تاریخ که اطلاعات چندانی از آن دوره در دست نیست.
- ۲- دوره تمدن دره سند. حفاریاتی که در این منطقه به عمل آمده است، نشان می‌دهد که مردمان دره سند، بتان بسیاری را پرستش می‌کردند، الهه‌ای که شاید شیوا بوده است داشتند و ایزدانی در صورت نیمه‌مار و نیمه‌انسان را می‌پرستیدند.
- ۳- دوره ویدایی (ودیک). این دوره دربرگیرنده دوره زمانی از هنگام غلبه نژاد شمالی (آریایی‌ها) در هند تا حدود ۸۰۰ سال قبل از میلاد (از ۱۵۰۰ تا ۸۰۰ ق.م) تخمین زده می‌شود.
- ۴- عصر برهمنی (از ۸۰۰ تا ۵۰۰ ق.م). در این دوره تأسیسات مقدس مذهب هندو توسعه و نمو یافته است.
- ۵- عصر فلسفی که در حدود چهار قرن (از ۵۰۰ تا ۱۰۰ ق.م) طول کشید و در این دوره مذاهب جین و بودا ظهور کردند.
- ۶- دوره احیای مذهب هندویی و عقیده به پیدایی مظاهر الهی در بشر که تقریباً از ۱۰۰ سال پیش از میلاد تا ۵۰۰ سال بعد از میلاد ادامه یافته است و نشر مسیحیت نسطوری در هند نیز در همین دوره صورت گرفته است.
- ۷- دوره نفوذ و گسترش اسلام در هند که از قرون اولیه هجری شروع و در قرن ۱۶ م به تشکیل سلسله گورکانیان هند منجر شد؛ البته در کنار سلسله گورکانیان، حکومت‌های اسلامی چندی نیز در جنوب هند شکل گرفت که برخی از آن‌ها دارای عقاید شیعی یا متمایل به شیعی بودند.

- ۸- دوره شور مذهبی یا طریقه بهکتی (Bhakti) که از اواخر قرن پانزدهم شروع شده و تا قرن نوزدهم ادامه داشته است.
- ۹- دوره نفوذ اروپائیان که از هنگام ورود پرتغالی‌ها در قرن پانزدهم میلادی آغاز شد و با استقلال هند و پاکستان در سال ۱۹۴۷ م پایان یافت. در این دوره مسیحیت توسعه قابل توجهی یافت و در کنار آن افکار و اندیشه‌های جدید اروپایی همچون کیش ملیت‌پرستی و برتری نژادی به هندوستان راه یافت (نائینی، ۱۳۷۵: ۳۳-۳۲).

نکته قابل توجه در رابطه با مراحل فوق این است که کمتر اتفاق افتاده که مرحله‌ای موجب ازبین‌رفتن مرحله قبلی شود. بلکه بیشتر اوقات، مرحله جدید نه تنها مرحله قبلی را از بین نمی‌برد، بلکه آن را تکمیل می‌کرد. این مراحل مختلف کمتر ناسخ مرحله قبلی بوده است. وضع کنونی هندوستان نتیجه امواج مهاجمانی است که هر یک به نوبه خود اثرات دیرپایی به جا گذاشته و در مراحل و ادوار بعدی نفوذ یافته و تغییراتی پذیرفته‌اند، مثلاً مهاجمان شمالی به کلی خدایان سابق را از بین نبردند و به جای آن‌ها خدایان جدیدی نگذاشتند؛ بلکه فقط خدایان خود را بر آنچه قبلاً مورد پرستش بوده افزودند. خدایانی که در «هارپا» یا «هارپا» و «موهنجو دارو ۲» مورد پرستش واقع می‌شدند، پرستندگان خود را به کلی از دست ندادند؛ بلکه خدایان بزرگ ویدایی به آنها افزوده شدند (نائینی، ۱۳۷۵: ۳۳). این آمیختگی مذهبی میان مهاجران با ساکنان بومی هند از جمله نکاتی است که کمتر در دیگر نقاط جهان اتفاق افتاده است و این امر موجب تنوع مذهبی در جامعه هند شده است.

بعد از تسلط مسلمانان بر شمال هند تا زمان نفوذ انگلیسی‌ها بر این سرزمین، حکومت‌های متعددی به دست مسلمین در شمال هند تأسیس شد، مثل خلجیان، تغلقیان و تیموریان هند. منطقه تحت حاکمیت این حکومت‌ها اکثراً محدود به شمال

شبه‌قاره می‌شد و جنوب آن یعنی دکن، تا حدودی مستقل بود، هرچند در برهه‌ای از زمان این منطقه به زیر سلطه حکومت‌های شمال درمی‌آمد، باین‌حال حکومت‌های متعددی چون بهمنیان، عادل‌شاهیان، نظام‌شاهیان و قطب‌شاهیان که اکثراً شیعه بودند، در این منطقه شکل گرفتند.

۲-۱- نقش ایرانیان در ورود و گسترش تشیع در هند

به نظر می‌رسد بنابه دلایلی همچون محدودیت‌های اعمال‌شده از طرف حکومت‌های سنی علیه شیعیان، مشکلات اقتصادی، به‌ویژه بعد از حملات مغولان و ناامنی در جامعه، تعدادی از بزرگان علمی، سیاسی و نظامی ایرانی رهسپار هند می‌شدند. دانشمندان، شاعران، بزرگان و هنرمندان شیعی مهاجر ایرانی در دربار دولت‌های شیعی هند به مشاغل مهمی همچون وزارت و امور دیوانی می‌رسیدند و نه تنها موجب ارتقای سیاسی جامعه، بلکه موجب غنای علمی و فرهنگی جامعه هند نیز می‌شدند.

به‌درستی نمی‌توان اولین زمان ورود شیعیان به هند را مشخص کرد؛ زیرا این گروه معمولاً در اقلیت بودند و برای دوری از ظلم حکومت‌های سنی حاکم بر جامعه اسلامی اکثراً به تقیه متوسل می‌شدند و با عنوان مسلمان و نه شیعه به سرزمین‌های دیگر از جمله هند مهاجرت می‌کردند. دربارهٔ قدمت، کیفیت و علل نفوذ و گسترش اندیشه و دیدگاه‌های شیعه، به‌ویژه شیعهٔ اثنی‌عشری در هند و مناطق مختلف آن در منابع و مآخذ مطالب گوناگونی آمده است. آنچه مورخان بر آن اتفاق نظر دارند، این است که ظهور تشیع با چهرهٔ آشکار خود در هند از شهر گجرات آغاز شد. عامل اصلی ظهور تشیع در این نقطه، عبارت از روابطی بود که میان عرب‌ها و هندی‌ها در دوران جاهلیت وجود داشت و وقتی خورشید اسلام در عربستان طلوع کرد، این روابط برقرار ماند و از هم نگسست و رشتهٔ این رابطه برای برافراشته‌شدن پرچم تشیع در هند استوار شد (مظفر، ۱۳۶۸: ۳۲۰). از طرف دیگر، سلاطین و فرمانروایان هندی، چه شمالی و چه جنوبی و چه شیعه و چه سنی، همیشه پذیرای مهاجرانی بودند که از ایران و بقیهٔ مناطق راهی هند می‌شدند. این سلاطین نه تنها مهاجران را مورد اکرام قرار می‌دادند، بلکه در امور حکومتی خود از لیاقت و کاردانی آن‌ها استفاده می‌کردند. با ازبین‌رفتن حکومت دهلی توسط تیمور، سلسله‌های مختلف و مستقل در ایالات مختلف، برای رونق‌دادن به میراث دینی و فرهنگی خود، از اعراب، ایرانیان و اهالی ماوراءالنهر برای اسکان در آن مناطق استقبال می‌کردند. همچنین علمای آن‌ها را اکرام کرده و در مناصب مهم می‌گماشتند (اطهر رضوی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۲۵۷).

از سوی دیگر، تفکیک عوامل گسترش اسلام از عوامل گسترش مذهب اهل بیت^(ع) غیرممکن است؛ زیرا این‌ها دو ماهیت با دو محتوای خاص و متمایز از یکدیگر نیستند، بلکه صرفاً دو تعبیر یا دو لفظ با یک معنی و تعریف هستند و اسلام و مذهب اهل بیت^(ع) حقیقتی واحدند (علیزاده موسوی، ۱۳۹۰: ۱ مقدمه). در حالت کلی می‌توان ادعا کرد که مهاجران مسلمان، به‌ویژه ایرانی، عامل اصلی گسترش تشیع در شبه‌قاره هند بوده‌اند. این مهاجران، طیف وسیعی از اقشار مختلف را دربرمی‌گرفتند و از نظر جایگاه علمی و اجتماعی، تنوع قابل‌توجهی داشتند. به مهم‌ترین این اقشار نگاهی می‌اندازیم و نقش آن‌ها را در ترویج و گسترش اسلام و به‌ویژه تشیع در هند بررسی می‌کنیم:

علماء و فقهاء

در بین مهاجران ایرانی، تعدادی از علماء، فقهاء و قضاتی را می‌بینیم که در اثر فشارهای حکومت یا مشکلاتی که در زندگی آن‌ها رخ داد، به هند مهاجرت کرده و در آنجا ماندگار شدند. این مهاجران، نقش مؤثری در گسترش تشیع در هند داشتند؛ برای مثال، در این باره می‌توان از وعظ و عالمانی همچون: میرشمس‌الدین عراقی، فضل‌الله اینجو، شاه فتح‌الله شیرازی، سید علی همدانی، سید دلدار علی، شاه ظاهر حسینی، میرمحمد مؤمن استرآبادی، سید محمدقلی موسوی، سید علی الحیري، میرحامد حسین، سید محمد نامی و نورالله شوشتری یاد کرد (شوشتری، ۱۳۵۴، ج ۲: ۲۳۵-۲۳۴). از میان افراد ذکرشده، میرشمس‌الدین عراقی، سید علی الحیري، میرعلی همدانی، شاه فتح‌الله شیرازی، شاه ظاهر حسینی و میرمحمد مؤمن استرآبادی در اشاعه و تحکیم مذهب شیعهٔ امامیه نقش مهمی داشتند و آثار ماندگاری از خود به یادگار گذاشتند (مطهری، ۱۳۸۸: ۳۹۴-۳۹۳).

بازرگانان

رابطه بازرگانی ایران و هند سابقه تاریخی چندین هزار ساله دارد. بازرگانان ایرانی زیادی در ادوار مختلف تاریخی به هند رفته و در این سرزمین ساکن شده‌اند. همچنین تعداد زیادی از هندیان در ایران به تجارت مشغول بوده‌اند. چنانکه در زمان صفویه حدود ۱۲۰۰۰ بازرگان هندی در اصفهان و بندرعباس تجارت می‌کردند. در قرون وسطی نیز بازرگانان زیادی از چین و ایران و نواحی دیگر به هند می‌آمدند و در آنجا ماندگار می‌شدند؛ مانند سید محمد مبارک، مشهور به امیر خورد (متوفای سال ۷۶۷ ه.ق). وی از عرفای سلسله چشتیه و مرید سرشناس شیخ نظام‌الدین اولیا بود که بین کرمان و لاهور تجارت می‌کرد و مدتی را در هند مقیم بوده است (حکمت، ۱۳۳۷: ۲۳۳). این بازرگانان چه آنهایی که مقیم هند بودند و چه آنهایی که بین دو کشور ایران و هند در رفت‌وآمد بودند، در نشر اسلام و گسترش مذهب تشیع نقش مهمی داشتند.

عرفا و صوفیان

پس از حملات مغول و تیمور به ایران و خرابی‌هایی که در پی آن به بار آمد، بسیاری از عرفا و صوفیان، هم به صورت فردی و هم به صورت گروهی به هند مهاجرت کردند؛ اما مهاجرت صوفیان به دوران پس از حملات مغولان محدود نمی‌شود و در گذشته صوفیان و عرفای هند و ایران دائم بین دو کشور در رفت‌وآمد بودند. به‌خصوص با تشکیل حکومت‌های مسلمان، شرایط بسیار مناسبی برای فعالیت و جذب پیروان فراوان طریقت‌های صوفیه در این سرزمین فراهم شد. این شرایط به‌گونه‌ای بود که حتی در سده ششم، پیروان برخی از طریقت‌های صوفی آسیای مرکزی نیز به هند مهاجرت کردند (فیضی سخا، ۱۳۹۸: ۱۲۷). مؤلف تاریخ فرشته می‌نویسد که بعضی از صوفیان به دعوت شخصیت‌های درباری به آن دیار خوانده می‌شدند. منابع مختلف گویای آن است که سلطان احمدشاه بهمنی در نیمه اول سده نهم هجری، هدیه گرانبهایی برای شاه نعمت‌الله ولی فرستاد و خود وی یا یکی از فرزندانش را به هند دعوت کرد، اما شاه نعمت‌الله نوه خود میر نورالله را به دکن فرستاد و احمدشاه دخترش را به نکاح او درآورد. برخی عقیده دارند که میر نورالله بعدها به ایران بازگشت، اما برخی عقیده دارند که وی در هند ماند و در دکن فوت کرده است (هندوشاه، ۱۳۸۷، ج ۱: ۳۲۹-۳۲۸) به نظر می‌رسد عرفا و صوفیانی که به هند کوچ می‌کردند، از لایه‌های اجتماعی مختلف بوده‌اند. بعضی به داروغگی رسیدند و بعضی حتی به وزارت رسیدند و بعضی به صورت یک صنعتگر ساده در آنجا زندگی می‌کردند (ارشاد، ۱۳۶۵: ۲۱۲).

در طول تاریخ، فرقه‌ها و سلسله‌های متعددی در هند به فعالیت پرداختند که در نشر و گسترش اسلام و تشیع نقش فعالی داشتند؛ برای مثال می‌توان به فرقه‌هایی همچون نعمت الهیه، سهروردیه، و چشتیه اشاره کرد که پیدایش این فرقه‌ها پس از قرن هفتم ه.ق در نفوذ اندیشه‌های شیعی در هند مؤثر بودند. گرایش فرقه‌های یادشده به تسنن را نمی‌توان نادیده انگاشت، لیکن آنان ضمن پذیرش شیخین به اهل بیت^(ع) شیفتگی و علاقه خاصی ابراز می‌داشتند. با وجود تمایلات صوفیانه سنی محبت خاندان پیامبر^(ص) را نیز ترویج می‌کردند. همین زمینه و علاقه، سرانجام -در دوره صفویه- به بار نشست و موجبات گرایش آنان به تشیع امامیه را فراهم ساخت (جعفریان، ۱۳۷۱: ۱۳-۱۲). مهاجرت عرفا و صوفیان ایرانی به هند و ماندگارشدن برخی از آن‌ها در آن سرزمین از نظر مذهبی و اجتماعی اثرات مهمی بر جامعه هند برجای گذاشت که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به گسترش دین اسلام، اشاعه زبان فارسی و نفوذ مذهب تشیع اشاره کرد (نقوی، ۱۳۴۳: ۵۵). به‌طورکلی عرفا و صوفیان در مدت چندین قرن در سرزمین هند به تعلیم مبانی دین اسلام مشغول شدند و به نشر اصول عقاید اسلام و مذهب تشیع پرداختند. اکثر این بزرگان، آثار ماندگاری را خلق کردند که امروزه به‌عنوان مهم‌ترین آثار عرفانی-اسلامی شناخته می‌شوند.

شعرا

شعرا گروه دیگری از ایرانیان بودند که با توجه به مشکلاتی که در ایران عهد مغول و تیموری و صفویه روی داد، رهسپار هند شدند. در طول دوره مورد بحث ما، شاعران و سخنوران زیادی از ایران به هند مهاجرت کردند. انگیزه اصلی آن‌ها از مهاجرت،

گاهی جاذبه‌های خیره‌کنندهٔ دربار سلاطین مسلمان هند که شعرای زیادی را در دربار خود جمع می‌کردند و گاهی ظلم و ستم حکام ظالم بود (ارشاد، ۱۳۶۵: ۲۳۰-۲۲۹). به گفتهٔ فرشته، بسیاری از سلاطین مسلمان در هند ادب‌دوست و ادب‌پرور بودند و به‌همین دلیل گاهی شعرایی را از ایران به دربار خود دعوت می‌کردند. در زمان محمودشاه بهمنی، شعرای عرب و عجم به آن دیار آمدند. می‌گویند وی به‌وسیلهٔ میرفضل‌الله اینجو، حافظ را به دکن دعوت کرد، اما حافظ در همان مراحل آغاز سفر از این کار پشیمان شد و به شیراز بازگشت. گرچه درستی این واقعه کاملاً روشن نیست، اما گویا دعوت سعدی به هند از سوی غیاث‌الدین بلبن (یکی از سلاطین دهلی قبل از تیموریان) در نیمهٔ دوم قرن هفتم هجری بیشتر حقیقت داشته است. سعدی نیز به‌دلیل پیری و ضعف جسمی این دعوت را نپذیرفت (هندوشاه، ۱۳۸۷، ج ۱: ۷۹). در زمان تیموریان هند نیز شعرا و دانشمندان ایرانی گروه‌گروه به این سرزمین کوچ کرده‌اند. در این امر حضور ایرانیان در دربار هند بسیار مؤثر بود، زیرا مقام‌های ایرانی مرکز حکومت را دایره‌وار احاطه کرده و در جذب مردم ایران حکم مغناطیس را داشتند. شاعران نامداری مانند: عرفی شیرازی، غزالی مشهدی، قدسی مشهدی، طالب آملی از این جمله بودند (نقوی، ۱۳۴۳: ۳۵)؛ البته این تنها تیموریان هند نبودند که توجه خاصی به شاعران داشتند، بلکه حکومت‌های شیعی دکن نیز از این بابت در برخی مواقع با مغولان هند رقابت می‌کردند (بلگرامی، بی‌تا: ۴۳).

به‌طورکلی تشویق‌های پیاپی حکومت‌های موجود در شبه‌قاره هند باعث شد تا این شعرا از شهرهای ادب‌پروی مانند: اصفهان، شیراز و تبریز رهسپار هند شوند. فرشته عقیده دارد که حتی اگر گسترش مذهب تسنن در هند، ارتباط چندان مستقیمی با مهاجران ایرانی ندارد، پراکندگی آئین تشیع در آن دیار با مهاجرت ایرانیان پیوند نزدیک دارد؛ برای مثال، علی عادل‌شاه، پادشاه عادل‌شاهیان در خانوادهٔ سنی به دنیا آمد، اما چون معلم‌های او، خواجه عنایت‌الله شیرازی و ملا فتح‌الله شیرازی، شیعه بودند، وی تحت‌تأثیر عقاید آن‌ها به مذهب تشیع گروید و در دوران سلطنتش شیعیان منزلت بیشتری یافتند (هندوشاه، ۱۳۸۸، ج ۲: ۳۴).

البته همواره چنین نبوده که علما و مبلغان در کسوت خود به تبلیغ اسلام و تشیع بپردازند، بلکه در بسیاری مواقع به‌دلیل شرایط سیاسی و امنیتی با عناوین دیگری مانند تاجر و بازرگان وارد هند می‌شدند و با حضور در بین مردم و ایجاد ارتباط با آن‌ها و اطمینان از شرایط، به تبلیغ باورهای خود به‌صورت محدودی می‌پرداختند (مظفر، ۱۳۶۸: ۲۰).

از دیگر دلایل گسترش تشیع در هند، باید ظهور صفویه و رسمیت‌یافتن مذهب تشیع در ایران را نام برد. باید گفت که تشیع دکن را نمی‌توان بدون در نظر گرفتن تشیع ایران عصر صفوی مورد بررسی قرار داد. قدرت‌یافتن شاه اسماعیل در ایران مصادف بود با سلطنت سلطان محمودشاه بهمنی (۹۲۴-۸۸۷ ه.ق). این سلطان با آنکه بر مذهب تسنن بود، تمایلات شیعی از خود نشان می‌داد. وی در گرفتاری‌ها و مشکلاتش از نام علی^(ع) مدد می‌جست، این امر در شعری که از وی به‌جا مانده است نیز دیده می‌شود (صادقی علوی، ۱۳۸۷: ۳). حکومت بهمنی‌ها نقطهٔ عطفی در تشیع هند به حساب می‌آید، زیرا این حکومت هرچند در آغاز از مذهب تسنن پیروی می‌کرد، اما با مهاجرت علما و سادات ایران و دیگر بلاد به این سرزمین و با اقدامات آنان، زمینه برای رشد و گسترش تشیع در هند فراهم شد. به‌طوری‌که حکومت‌هایی که جانشین بهمنیان شدند مثل عادل‌شاهیان، نظام‌شاهیان علناً تشیع را به‌عنوان مذهب رسمی خود انتخاب کردند. این امر از طریق حمایت از علما، صوفیان، سادات و شیعیان و جذب آن‌ها از مناطق گوناگون جهان اسلام از جمله ایران صورت گرفت. ایرانیان مهاجر با وجود اختلاف مذهبی که با بهمنیان داشتند، به‌دلیل قرابت نژادی و فرهنگی، جذب دربار بهمنیان شدند و آنان نیز به‌دلیل مشکلاتی که در حکومتشان با آن روبه‌رو بودند، از وجود ایرانیان نهایت استفاده را بردند. علمای شیعه که وارد دستگاه بهمنیان می‌شدند، بنابر شرایط خاص دربارهای حکومت‌های سنی مذهب، با تقیه زندگی می‌کردند، به‌طوری‌که برخی از منابع آن‌ها را سنی دانسته‌اند (صفا، ۱۳۷۵، ج ۴: ۵۰). تغییر تمایلات و گرایش‌های مذهبی از تسنن به تشیع در دورهٔ سلاطین بهمنی امری

ناگهانی نبود. همزمان با شکل‌گیری حکومت بهمنیان تسنن به‌عنوان مذهب رسمی قلمرو آن‌ها شناخته می‌شد؛ اما سیاست جذب مهاجران توسط ملوک بهمنی زمینه حضور علما، شعرا و سادات شیعی را در دکن فراهم ساخت. شخصیت‌های برجسته علمی شیعه در دکن زمینه رشد و تقویت تشیع را در دکن فراهم ساختند که در میان شخصیت‌های مهاجر در قلمرو و بهمنیان می‌توان به محمودگاوان اشاره کرد. در زمان محمودگاوان، تقویت تشیع در دکن شدت یافت. وی خود شیعه بود و با سادات و علمای بلاد گوناگون مکاتبه می‌کرد و سعی در جذب آن‌ها به دکن داشت تا از حضور آن‌ها در جهت رسیدن به اهداف خود استفاده کند (همان: ۴۹۹-۵۰۰). سلطان حسین بایقرا، سید کاظم نامی را از هرات و از راه قندهار و لاهور نزد خواجه محمود به دکن فرستاد و او را دعوت کرد تا به خدمت او در آید؛ اما محمد شاه دوم بهمنی اجازه بازگشت به ایران را به خواجه نداد و وی سید کاظم را با تحف و هدایای بسیار به خراسان برگرداند و نامه‌ای به سلطان حسین نوشت و از وی عذر خواست (نقیسی، ۱۳۴۴، ج ۱: ۷۷۶).

از دیگر مهاجران ایرانی که وارد دستگاه بهمنیان شد و به پست وزارت رسید، می‌توان به میرفضل‌الله اینجو اشاره کرد. میرفضل‌الله اینجو که وزیر فیروزشاه بهمنی بود، یک ایرانی شیعه بود. در زمان وی علمای زیادی از شیعه و سنی در دربار بهمنیان حضور داشتند و میرفضل‌الله به مباحثه و مناظره با آن‌ها می‌پرداخت و در اثر این مباحثات بود که برخی از بزرگان بهمنی از جمله فیروزشاه به تشیع علاقه‌مند شدند. دولت صفویه در گسترش تشیع در قلمرو دولت نظام‌شاهیان نیز نقش اساسی ایفا کرد؛ زیرا یکی از نتایج و ثمرات رسمی شدن تشیع در دربار نظام‌شاهیان، نزدیکی این دولت به دولت صفویه بود. پس از رسمی شدن تشیع در قلمرو نظام‌شاهیان، شخصی به نام سید محمدحسین مدنی از احمدنگر به حضور شاه‌طهماسب رسید و از علاقه و محبت برهان‌شاه به اهل بیت^(ع) و کوشش‌های شاه طاهر در ترویج تشیع سخن گفت. این امر سبب دوستی و محبت بین دو خاندان شد و سفرایی بین دو کشور رد و بدل شد. در میان سفرها، شاه‌حیدر، پسر شاه طاهر نیز دیده می‌شود که به درخواست شاه طهماسب و با قبول برهان به‌عنوان سفیر به دربار شاه طهماسب صفوی اعزام شد (اطهر رضوی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۴۵۸). روابط سیاسی، فرهنگی و مذهبی بین نظام‌شاهیان و صفویان بعد از گرویدن نظام‌شاهیان به تشیع فزونی یافت. پس از رسمی شدن تشیع در قلمرو نظام‌شاهیان، سید محمدحسین مدنی از ایرانیان مقیم دربار برهان‌شاه، پس از بازگشت از هند، به حضور شاه‌طهماسب رسید و از علاقه و محبت برهان‌شاه به اهل بیت پیامبر اکرم^(ص) و کوشش‌های شاه طاهر در ترویج مذهب تشیع سخن گفت. این امر سبب شد که دوستی و محبت میان این دو خاندان مستحکم و باب نامه‌نگاری باز شود. شاه طهماسب آقا سلمان طهرانی مشهور به میرجمال را که چراغچی باشی دربار بود، برای ترویج تشیع با هدایا و انگشتری عقیق که عبارت «التوفیق من الله» بر آن منقوش بود، نزد شاه طاهر فرستاد (حسینی، ۱۳۷۹: ۱۵). در نامه‌ای که شاه طهماسب برای شاه طاهر فرستاده بود، شاه طهماسب ضمن تشکر از شاه طاهر که در جهت گسترش تشیع در احمدنگر زحمات زیادی کشیده بود، از اتفاقات گذشته و از بی‌احترامی‌هایی که در حق وی صورت گرفته بود عذرخواهی کرد و از وی خواست یکی از فرزندان خود را به‌عنوان سفیر به دربار شاه طهماسب بفرستد. شاه طاهر درخواست شاه ایران را پذیرفت و با موافقت برهان شاه حیدر را روانه دربار ایران کرد و همراه او نامه‌ای برای شاه طهماسب فرستاد. شاه طهماسب به نامه او پاسخ داد. شاه حیدر پس از مدتی اقامت در ایران، به هند برگشت و نامه شاه طهماسب را به برهان‌شاه تسلیم کرد. پس از آن خورشاه بن قباد الحسینی در رجب ۹۵۲ ه. ق از جانب برهان و شاه طاهر در مقام سفیر به ایران آمد و در قزوین به حضور شاه طهماسب رسید (صففا، ۱۳۷۵، ج ۵: ۱۶۵۴). به هر حال ایلچی نظام‌شاه در طول رسالت یک سال و نیم خود در خدمت شاه طهماسب، در رکابش به گرجستان و شروان رفت و خود نیز سفرهایی در نقاط مختلف ایران کرد و تا سال ۹۷۱ ه. ق در ایران سرگرم تألیف کتاب خود بود و چون به هند بازگشت، به خدمت قطب‌شاهیان پیوست و در خدمت ابراهیم قطب‌شاه درآمد و همان‌جا کتاب معروف

خود، معروف به «ایلچی نظام‌شاه» را نوشت و در سال ۹۷۲ ه.ق درگذشت (همان: ۱۶۵۵). بعد از فوت خورشاه بن قباد الحسینی، بین ایران و نظام‌شاهیان چند سفیر رد و بدل شد.

این دوستی در زمان شاهان بعدی صفوی نیز ادامه یافت. این روابط برای نظام‌شاهیان از جهاتی حائز اهمیت بود؛ زیرا نظام‌شاهیان در برابر دشمنان خود در دکن می‌توانستند از حمایت‌های شاهان صفوی بهره‌مند شوند. با پذیرش تشیع از سوی نظام‌شاهیان، نه تنها رابطه آن‌ها به صفویان محکم‌تر و سفرایی بین دو کشور رد و بدل شد، بلکه صفویان با پذیرش تشیع از سوی نظام‌شاهیان، سپاهیی را برای حمایت از آن‌ها در مقابل تهاجم‌های دشمنانش اختصاص دادند (طباطبا، ۱۳۵۵: ۲۸۸-۲۸۷). شاهان صفویه در اکثر اوقات در برابر حملات تیموریان هند از نظام‌شاهیان حمایت می‌کردند؛ اما پس از شاه عباس اول، نظام‌شاهیان از حمایت صفویان بهره‌چندانی نبردند و به این ترتیب تیموریان هند پس از مرگ شاه عباس اول، دولت نظام‌شاهیان را برانداختند.

بنابه هر دلیلی از زمان برهان نظام‌شاه، تشیع، مذهب رسمی نظام‌شاهیان شد. نظام‌شاهیان پس از پذیرش مذهب تشیع، برای تحکیم و رسوخ فرهنگ شیعی در منطقه دست به اقداماتی زدند؛ البته به دلیل نارسایی منابع این دوره نمی‌توان به درستی از میزان تأثیر این خاندان در ترویج مکتب تشیع سخن گفت. اختلافات و تعصبات مذهبی و نبود آرامش نسبی که تقریباً در سراسر دوره حکومت این سلسله وجود داشت، ضمن اینکه باعث کوتاه‌شدن مدت فرمانروایی آن‌ها شد، از شکوفایی فرهنگ و تمدن شیعی به‌طور گسترده نیز جلوگیری کرد. با وجود این، با رسمی‌شدن تشیع در عصر برهان، به شیعیان و سادات قلمرو نظام‌شاهی توجه خاصی شد. آنان که تا این زمان در اقلیت بودند و روزگار را با تقیه سپری می‌کردند، در کانون توجه شاه قرار گرفتند. مستمری که پیش از این به اهل سنت داده می‌شد قطع شد و به آنان تعلق گرفت. همچنین در جایی که برهان‌شاه خواب دیده بود عمارتی بنا نهادند و آنجا را «بغداد» نامیدند و در مدرسه‌ای که شاه‌ظاهر تدریس می‌کرد، حسین نظام‌شاه مسجدی از گچ و سنگ بنا کرد که روزگار مرتضی نظام‌شاه کارش به‌تمام رسید (دلیر و سهراب‌زاده، ۱۳۹۴: ۱۱۹).

اکثر شاهان نظام‌شاهیان بنا به نظر مورخان، از مروّجان تشیع بودند. از جمله نقل شده که شاه حسین و مرتضی نظام‌شاه از مروّجان اصلی تشیع در دوره نظام‌شاهیان بودند و به‌خصوص در دوره مرتضی نظام‌شاه، تشیع به اوج شکوفایی رسید. شاه حسین به صحبت و همنشینی با علما تمایل داشت و برای آن‌ها در دربارش جلسات مباحثه و مناظره ترتیب می‌داد. همچنین شاه حسین به مناسبت ولادت پیامبر و دیگر ائمه جشن‌هایی ترتیب می‌داد و به نیازمندان اطعام می‌داد (طباطبا، ۱۳۵۵: ۶۳۶-۳۶۱). مرتضی نظام‌شاه نیز برای سادات و محبان اهل بیت^(ع) احترام فراوانی قائل شد و چند روستا و قصبه را وقف سادات کرد و به اطعام نیازمندان می‌پرداخت. بنای ساختمان سلطنتی موسوم به لنگر دوازده امام را به مرتضی نظام‌شاه نسبت می‌دهند. در این مکان به فقرا به‌صورت رایگان غذا داده می‌شد (دلیر و سهراب‌زاده، ۱۳۹۴: ۱۲۲). پس از مرتضی نظام‌شاه، تشیع رشد و گسترش چندانی نیافت، به‌طوری‌که شیعیان در دوره میران حسین‌شاه و اسماعیل‌شاه در انزوا قرار گرفتند و حتی اسماعیل‌شاه با پذیرش مذهب مهدوی به مبارزه با شیعیان و اخراج آن‌ها پرداخت. با روی کار آمدن برهان‌شاه دوم، مذهب مهدوی تقریباً سرکوب شد و تشیع مجدداً جان تازه‌ای گرفت. برهان‌شاه دوم، سادات و علمای شیعه را که اخراج شده بودند، به شهر بازگرداند و به آن‌ها عزت و احترام بخشید (همان: ۱۲۳).

نکته آخر در این بحث اینکه نظام‌شاهیان بنا به مصالحی که ذکر شد، به تشیع روی آوردند تا بتوانند با حمایت صفویه، موازنه قوا را در برخورد با قدرت‌های همجوار برقرار سازند. البته این امر مقطعی بود و در کوتاه‌مدت هدف آن‌ها را تأمین می‌کرد و به تثبیت آن‌ها و ادامه حضورشان به‌عنوان واحدی مستقل در جوار قدرت‌های مهاجم انجامید؛ اما این تغییر مذهب که به‌طور ناگهانی و بدون هیچ‌گونه هماهنگی با ارکان حکومت صورت پذیرفته بود، تحولات عمده در احمدنگر ایجاد کرد. شیعیان و غریبان که تا آن روز ایام را به‌سختی می‌گذراندند، یک‌باره در کانون توجه شاه قرار گرفتند. از سوی دیگر به اهل

سنت بی‌مهری شده و موجب آن‌ها پرداخت نشد. این دگرگونی‌ها سبب تحریک امیران و مقامات حکومتی و در پی آن، سلسله‌ای از جنگ‌های خونین میان گروه‌هایی از جمله دکنیان، حبشیان، غربیان یا آفاقیان و مهدویان رخ داد (همان: ۱۲۳).
غیر از نظام‌شاهیان، دیگر حکومت‌های شیعه دکن، یعنی قطب‌شاهیان و عادل‌شاهیان نیز خواهان برقراری رابطه با صفویان بودند؛ زیرا حکومت‌های شیعی دکن همه یک دشمن مشترک داشتند و آن حکومت گورکانیان هند بود که همواره در پی تسلط بر دکن بود. در واقع گورکانیان، دکن را جزئی از قلمرو خود می‌دانستند و می‌خواستند حکومت‌های محلی دکن از آن‌ها اطاعت کنند؛ اما این حکومت‌ها نه تنها از گورکانیان اطاعت نمی‌کردند، بلکه نسبت به رقیب آن‌ها یعنی صفویان ابراز تمایل می‌کردند. همین امر از یک طرف و ثروت بی‌پایان دکن از طرف دیگر، باعث شده بود که حکومت گورکانیان هند همیشه تسلط بر دکن را جزئی از اهداف خود قرار دهد (دلیر و سهراب‌زاده، ۱۳۹۴: ۱۱۷).

پس از مرگ شاه‌عباس اول، دولت صفوی دیگر از حکومت‌های شیعی دکن چندان حمایت نکرد، تا اینکه گورکانیان توانستند در سال ۱۰۴۳ ه.ق پنج سال بعد از مرگ شاه‌عباس اول، دولت نظام‌شاهیان را براندازند و به دنبال آن عادل‌شاهیان و قطب‌شاهیان نیز ضعیف شدند. این دو کشور تقریباً با حملات شاه‌جهان به صورت خراج‌گذار مغولان هند درآمدند و شاه‌جهان این اخبار را به شاه صفی فرستاد (نویسی، ۱۳۷۷: ۷). شاید دلیل عدم حمایت جدی صفویان از حکومت‌های شیعی دکن به‌خصوص پس از مرگ شاه‌عباس اول، این بود که سلسله صفویه پس از مرگ شاه‌عباس اول گرفتار مشکلات داخلی چندی شدند. درحقیقت پس از مرگ شاه‌عباس، آثار ضعف در سلسله صفویه پدیدار شد و شاهان این سلسله پس از شاه‌عباس، چون سرگرم امور داخلی و حل مشکلات داخلی مملکت بودند، تمایل چندانی در جهت کمک به حکومت‌های شیعی دکن از خود نشان نمی‌دادند. هرچند سفرایی بین آن‌ها رد و بدل می‌شد.

۳- نتیجه

شبه‌قاره هند به دلیل ویژگی‌های خاص طبیعی و داشتن ثروت‌های طبیعی و همچنین تنوع آب‌وهوایی، همواره مورد توجه مهاجران مختلف بوده و در طول تاریخ گروه‌های انسانی مختلفی راهی این سرزمین شده، در آن ساکن شده و تمدن‌های مختلفی را در آن پدید آورده‌اند. هند در طول تاریخ چند هزار ساله خود همواره با کشورهای همسایه‌اش رابطه مسالمت‌آمیزی داشت. در میان همسایگان هند، ایران وضعیت خاصی دارد، زیرا ایران هم دروازه غربی هند به حساب می‌آید و علاوه بر آن تشابهات فرهنگی و نژادی زیادی بین مردم دو کشور دیده می‌شود. همین عوامل باعث نزدیکی و همبستگی مردم این دو منطقه به همدیگر شده است. گذشته از همه این‌ها، هند سرزمینی است که ادیان و مذاهب گوناگونی در آن رواج یافته است و بسیاری از این ادیان و مذاهب از خارج وارد این سرزمین شده است. ادیان و مذاهبی مثل زرتشتی، مانوی، مسیحی و یهودی و بعدها اسلام و مذهب تشیع توسط ایرانیان به این سرزمین وارد شده و گسترش پیدا کرده است.

درخصوص زمان ورود اسلام به هند که از نیمه دوم قرن اول هجری به بعد صورت گرفته، نقطه ابهامی وجود ندارد؛ اما نمی‌توان به درستی زمان ورود تشیع به هند را مشخص کرد. شاید بتوان ریشه‌های تاریخی گسترش تشیع در هند را مهاجرت بسیاری از ایرانیان به این سرزمین دانست.

یکی از عوامل گسترش و اقتدار مذهب در هر سرزمین، ظهور حکومت‌هایی است که آن مذهب را به‌عنوان مذهب رسمی برگزیدند، به‌ویژه اگر این حکومت‌ها از بطن مردم برخاسته باشند، تشیع نیز از این قاعده مستثنی نبود و یکی از عوامل گسترش آن را باید در وجود حکومت‌های شیعی یا متمایل به تشیع دانست. از قرن هفتم تا پایان فرمانروایی تیموریان هند، در شبه‌قاره هند و به‌ویژه در فلات دکن، چند حکومت شیعی به‌وجود آمدند؛ حکومت‌هایی مانند: بهمنیان، نظام‌شاهیان، عادل‌شاهیان و قطب‌شاهیان از جمله این حکومت‌ها بودند که در گسترش تشیع در هند و به‌ویژه دکن نقش مؤثری داشتند.

رجال و محققان شیعه ایرانی مانند: فضل‌الله اینجو، محمودگاو، شاه طاهر دکنی، میرمحمد مؤمن استرآبادی، فتح‌الله

شیرازی، ابن خاتون ... توانستند با علم و درایت خود آثاری جاودان در زمینه‌های مختلف از خود به یادگار گذارند. این علمای مهاجر به‌طور چشمگیری علم، فلسفه، شعر، هنر و عرفان را غنا بخشیده و آثار فکری ارزشمندی خلق کردند؛ البته ناگفته نماند که غیر از نفوذ مهاجران ایرانی در حکومت‌های شیعی هند که موجب گسترش فرهنگ ایرانی-اسلامی در هند شد، تشکیل حکومت صفویه و حمایت این حکومت از حکومت‌های شیعی هند در گسترش تشیع در هند بی‌تأثیر نبود. نکته قابل توجه دیگر در جامعه هند این است که تسنن این دیار از ابتدا نوعی تسنن شیعی بود و آن‌ها نسبت به باورهای شیعه و به‌ویژه سادات در اکثر اوقات با احترام برخورد می‌کردند. در نتیجه رفت‌وآمد سادات شیعه از نواحی مختلف جهان اسلام به هند افزایش یافت و همین امر یکی از عوامل گسترش تشیع در جامعه هند بود.

۴- منابع

۱. ارشاد، فرهنگ. (۱۳۶۵). *مهاجرت تاریخی ایرانیان به هند*، بی‌جا: مؤسسه مطالعاتی و تحقیقاتی فرهنگی.
۲. اطهر رضوی، سید عباس. (۱۳۸۰). *تاریخ تصوف در هند*، جلد ۱، ترجمه منصور معتمدی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۳. بلگرامی، غلامعلی آزاد حسینی. (بی‌تا). *مأثر الکرام موسوم به سرو آزاد*، بی‌جا.
۴. جعفریان، رسول. (۱۳۷۱). *جغرافیای انسانی شیعه در جهان اسلام*، قم: نشر انصاریان.
۵. حسینی، خورشاه بن قباد. (۱۳۷۹). *تاریخ ایلیچی نظامشاه*، به تصحیح و اضافات محمدرضا نصیری و کوئیچی هانه‌دا، تهران: نشر آثار و مفاخر فرهنگی.
۶. حکمت، علی‌اصغر. (۱۳۳۷). *سرزمین هند*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۷. دلیر، نیره و سهراب‌زاده. (۱۳۹۴). *جستاری در تغییر مذهب نظامشاهیان دکن، پژوهشنامه تاریخ اسلام*، ۵(۱۷)، ۱۰۷-۱۳۰.
۸. شوشتری، نورالله. (۱۳۵۴). *مجالس المؤمنین*، جلد ۱ و ۲، تهران: انتشارات کتابفروشی اسلامیة.
۹. صادقی علوی، محمود. (۱۳۸۷). *دوران طلایی حکومت قطب‌شاهیان در دکن، فصلنامه تاریخ اسلام*، ۳۳ و ۳۴، ۱۴۹-۱۷۴.
۱۰. صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۷۵). *تاریخ ادبیات ایران*، جلد ۴ و ۵، تهران: نشر فردوسی.
۱۱. طباطبای، علی ابن عزیزالله. (۱۹۲۶). *برهان مؤثر*، بی‌جا: مطبع جامعه دهلی.
۱۲. علیزاده موسوی، سید مهدی. (۱۳۹۰). *عوامل گسترش مذهب اهل بیت (ع) در هند، فصلنامه امامت‌پژوهی*، ۲، ۱۵۸-۱۸۷.
۱۳. فیضی‌سختا، مهدی. (۱۳۹۸). *چگونگی مهاجرت صوفیان ایرانی به شبه‌قاره در عصر صفوی، مطالعات شبه‌قاره*، ۱۱(۳۷)، ۱۱۵-۱۳۶.
۱۴. قائدان، اصغر. (۱۳۸۴). *پیدایش و گسترش آئین تشیع در هند با تأکید بر نقش ایرانیان، مطالعات منطقه‌ای جهان اسلام*، ۶(۲۳)، ۷-۱۸.
۱۵. مطهری، مرتضی. (۱۳۸۸). *مجموعه آثار: اسلام و نیازهای زمان، بخشی از ۱۵ گفتار*، جلد ۲۱، تهران: انتشارات صدرا.
۱۶. مظفر، محمدحسین. (۱۳۶۸). *تاریخ شیعه*، ترجمه و نگارش سید محمدباقر حجتی، بی‌جا: دفتر نشر و فرهنگ اسلامی.
۱۷. نائینی، سید محمدرضا جلالی. (۱۳۷۵). *هند در یک نگاه*، تهران: نشر شیرازه.
۱۸. نفیسی، سعید. (۱۳۴۴). *تاریخ نظم و نشر فارسی در ایران*، جلد ۲ و ۱، بی‌جا: انتشارات کتابخانه فروغی.
۱۹. نقوی، سید علیرضا. (۱۳۴۳). *تذکره‌نویسی در هند و پاکستان*، تهران: نشر مؤسسه مطبوعاتی علمی.
۲۰. نوایی، عبدالحسین. (۱۳۷۷). *روابط سیاسی و اقتصادی ایران در دوره صفویه*، تهران: انتشارات سمت.
۲۱. هندوشاه استرآبادی، محمدقاسم. (۱۳۸۷). *تاریخ فرشته*، جلد ۱، مصحح محمدرضا نصیری، تهران: نشر انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۲۲. هندوشاه استرآبادی، محمدقاسم. (۱۳۸۸). *تاریخ فرشته*، جلد ۲، مصحح محمدرضا نصیری، تهران: نشر انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.